

17 275

Carles Gorini Santo

Núria, el preu d'una il·lusió

Fe, nació i turisme a la muntanya catalana
(1917-1936)

Pròleg de
Joaquim Nadal i Farreras

COL·LECCIÓ
Guimet
258

Pagèseditors
LLEIDA, 2025

Aquest treball ha estat elaborat en el marc del projecte de recerca “El llegat de l’obra pública”.
Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC-CERCA).

Amb la col·laboració de

© del text: Carles Gorini Santo, 2025
© del pròleg: Joaquim Nadal i Farreras, 2025
© de la imatge de la coberta: Zerkowitz

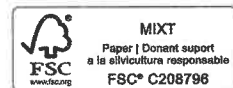
© d’aquesta edició: Pagès Editors, S L, 2025
Sant Salvador, 8 – 25005 Lleida
www.pageseditors.cat
editorial@pageseditors.cat

Primera edició: desembre de 2025
ISBN: 978-84-1303-681-6
DL: L 864-2025

Imprès a Arts Gràfiques Bobalà, S L
www.bobala.cat

« imprès a lleida »

Paper certificat pel Forest Stewardship Council®

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d’aquesta obra només es pot fer amb l’autorització dels seus titulars, llevat de l’excepció prevista per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar, escanejar o fer còpies digitals de fragments d’aquesta obra.

Pròleg

És per a mi una especial satisfacció presentar el pròleg d’aquest llibre, que recull la tesi doctoral de Carles Gorini, derivada de les activitats de recerca desenvolupades a l’Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC).

Com a directora de l’ICRPC, considero oportú subratllar la importància que té per al nostre institut constituir-se com un marc de formació investigadora, en el qual l’equip humà d’investigació desenvolupa i defensa les seves tesis doctorals integrades en les línies i en els projectes de recerca del centre. Aquest plantejament permet articular la formació avançada del personal investigador amb el desenvolupament de recerques col·lectives, i contribueix a reforçar la coherència científica i la continuïtat de les línies de treball de l’ICRPC.

La tesi que es publica és un bon exemple d’aquesta manera d’entendre la recerca, ja que s’inscriu plenament en els àmbits d’estudi que l’institut impulsa i participa en el seu enfocament interdisciplinari. En aquest sentit, el treball posa de manifest el valor de les tesis doctorals com a espais de recerca rigorosa, capaces de generar coneixement original i de contribuir de manera significativa al desenvolupament dels estudis patrimonials.

Des de l’ICRPC valorem especialment que les tesis desenvolupades al centre puguin culminar en una publicació, com a via de transferència del coneixement generat cap a la comunitat acadèmica i professional. La difusió dels resultats de la recerca és una part essencial del procés investigador i contribueix a reforçar el paper del patrimoni com a objecte d’estudi crític i com a camp de reflexió compartida.

Aquest llibre s'inscriu, doncs, en la voluntat de l'ICRPC de fomentar la recerca de qualitat, la formació d'investigadors i la projecció del coneixement generat al centre, i constitueix una aportació rellevant al conjunt de publicacions sorgides del treball investigador desenvolupat a l'institut.

GEMMA DOMÈNECH I CASADEVALL

Directora Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC)
Profesora agregada Departament d'Història i Història de l'Art
Universitat de Girona (UdG)

La muntanya catalana: pàtria, espiritualitat, negocis

EXCURSIONISME, TURISME I FERROCARRILS

Estem davant d'un llibre apassionant. Trepidant en un cert sentit. Hi veiem transitar la política catalana i espanyola des del darrer terç del segle XIX fins al final de la guerra de 1936-1939. S'hi pren la temperatura de la conjuntura econòmica i la successió d'oportunitats acompanyades de grans guanys i de frustracions. Hi podem identificar els principals actors de la vida política d'una banda, de les finances de l'altra, de les diferents sensibilitats i oportunitats variables de la burgesia industrial, conservadora, catalanista, cristiana i emparada en el cristianisme social, i en darrer terme els intents de constituir un noucentisme de masses.

Els bisbes de Barcelona implicats en la trama d'aquests anys, els bisbes d'Urgell per la mateixa època, els ideòlegs influents del cristianisme de matriu vigatana sovint, ministres, consellers, advocats, alcaldes dibuixen un teló de fons bigarrat de personatges que desplegaran els seus interessos, les seves dèries, les seves expectatives.

En aquestes expectatives s'hi barregen les oportunitats de negoci i la voluntat de dotar els negocis que es pretenien d'un contingent suficient de turistes, de visitants, de romeus, de viatgers en els àmbits de la muntanya de Catalunya que esdevenien l'imaginari-refugi d'una manera d'entendre el país i d'un camí per fer de secant a la creixent laïcització o distanciament de les masses obreres de la religió. No cal dir que tot i que no tenen res a veure amb l'argumentari d'aquest llibre, les colònies industrials serien una altra mena de dic de contenció d'alguns dels fenòmens de massa que inquietaven sectors de la societat catalanista més conservadora.

El focus del llibre es projecta sobre el marc empresarial i financer que va donar peu a la societat Ferrocarriles de Montaña y Grandes Pendientes que perllongaria la seva existència amb els matisos que es vulguin fins ben passada la guerra. I l'eix dels arguments es concentra en els primers anys a Montserrat per evolucionar més endavant durant la Dictadura de Primo de Rivera cap a les escaramusses entre el bisbe d'Urgell, l'Ajuntament de Queralbs i la ponderació de la Generalitat de Catalunya al voltant de les expectatives de negoci sobre el santuari i la vall de Núria.

Montserrat i Núria, dues cares ben diferents potser d'una mateixa moneda i finalment a la base de tots els negocis reals o expectants dels mitjans mecànics per transportar visitants per funicular o ferrocarril en tots dos casos. I la muntanya al bell mig en un projecte conscient d'alpinització de la muntanya catalana. Si bé Montserrat és la menys alpina de les nostres muntanyes en la seva concepció geològica de conglomerats emergents i Núria i en conjunt la muntanya pirinenca ho podia ser més directament des de la reivindicació de l'arquitectura religiosa tradicional i a l'ensem l'activitat agrícola i ramadera que l'alimentava.

Els ponts tècnics i financers amb Suïssa des del primer moment ho deixen ben clar respecte dels referents que es van anar a buscar. La coincidència en les solucions tècniques: ferrocarrils de cremallera, tracció elèctrica i establiments d'hosteleria per a la recepció dels visitants formaven part de la dialèctica entre els interessos directes dels inversors i els interessos igualment econòmics també, revestits de condicionants d'espiritualitat, per explicar les giragonses dels successius abats de Montserrat i també dels successius bisbes d'Urgell. En una carrera desfermada per fer prevaldre per damunt de tot els drets eclesiàstics de propietat sobre béns que, d'una manera o altra, com a béns desamortitzats i com a béns comunals, formaven part del domini públic.

En el tauler, els representants de les diferents fraccions de la burgesia catalana, amb presència compartida en diferents activitats i negocis i confrontats en d'altres, pugnaven per treure profit del negoci ferroviari i turístic.

Respecte als grans negocis, o inversions, ferroviaris desencadenats durant la segona meitat del segle xx, les operacions de Montserrat i Núria, i subsidiàriament de Montjuïc i el Tibidabo, eren inversions perifèriques

induïdes per les xarxes que s'estaven desenvolupant en els eixos principals inclòs el ferrocarril transpirinenc per a Núria, la Molina i el Pirineu.

Però, fos per raó de les grans línies o els aspectes que tracta aquest llibre, queda sempre en el balanç final el fet incontrovertible que les variacions dels rendiments acabarien abocant, potser per les greus i evidents dificultats d'amortització, totes les línies a la seva transformació en activitats controlades pel sector públic.

És legítim, és clar, preguntar-nos que si no haguessin existit els pioners, els agosarats, els que assumien riscos, avui potser no hi hauria en els àmbits que estem estudiant ni mitjans públics de transport ni activitats fonamentades en el turisme, religió o no, l'excursionisme i la pràctica de l'esquí.

Pel camí, els actors de la política catalana dels primers trenta-nou anys del segle xx, per unes raons o altres, hi van deixar la pell, excepte els que amb estricta continuïtat al que havia passat amb la Dictadura de Primo de Rivera es van adaptar a les circumstàncies i a les oportunitats que els oferia la nova dictadura.

L'autor d'aquest llibre és un investigador singular; és un jove investigador madur. Jove perquè pràcticament acaba d'arribar a la recerca i madur perquè malgrat haver començat tard mostra una expertesa i una capacitat d'interrogació de les fonts i de relacionar-les que en fan un intel·lectual fresc. Vull dir sense cap dels condicionants del món acadèmic atenallat per l'acumulació de requeriments que a hores d'ara l'autor ja pràcticament no necessita.

Si en algun moment pot arribar a donar la impressió que en algunes anàlisi Carles Gorini tira massa pel dret, agafa algunes dreceres, al cap i a la fi el resultat d'aquest camí triat és sempre engrescador i estimulante.

La força de les fonts emprades i l'habilitat per a presentar-nos-les en aquesta panoràmica trepidant ens acaren amb un llibre que es fa llegir i que es farà servir com a guia per a futurs treballs. Per defugir en l'estudi dels ferrocarrils, per exemple, el mite dels objectes i posar damunt de la taula el valor del patrimoni, en el terreny de les xarxes, de les estacions, dels interessos al seu voltant i de les connexions entre l'activitat ferroviària, un simple fil conductor, amb la societat que l'alimenta.

JOAQUIM NADAL I FARRERAS
ICRPC/CERCA

Primera part

Una empresa, uns homes, un sentit

El tren va pujar la muntanya

A finals del segle XIX va imposar-se la idea que la bellesa dels Alps podia ser monetaritzada com qualsevol altre bé de consum. Per assolir el propòsit calia convertir la bellesa en una mercaderia. Dit d'una altra manera, havia d'inventar-se un paisatge. El pas del Sankt Gotthard, amb l'hospici servit pels monjos caputxins en el seu punt culminant, havia deixat una sòlida empremta en la literatura de viatges i en les descripcions dels viatgers des de temps molt reculats. La seva redescoberta al segle XVIII la va acompanyar l'exaltació del seu caràcter aspre, espantós i inassequible.¹ Si durant el segle XVIII, i la primera meitat del XIX, la intervenció es limitava a una esteticització de la natura que pouava els seus orígens en el romanticisme germànic, cap a la fi del segle XIX la mateixa natura havia de conjuguar-se amb una demanda turística cada vegada més gran i que es mostrava impacient per assolir els racons més feréstecs de les muntanyes.² Amb la construcció del ferrocarril del Sankt Gotthard (1872-1882), el comerç i els viatges per la carretera del pas, transitada des de temps immemorials, pràcticament es van paraitzar. El resultat va ser que centenars de persones van perdre els seus mitjans de vida. Ara bé, el ferrocarril va crear nous llocs de treball amb salaris i beneficis socials molt més alts que els precedents. Llavors, la domesticació de la muntanya per la tècnica va assegurar l'aliança entre la tradició i la modernitat. L'argument de força remarcava que la muntanya era al mateix temps bressol dels valors tradicionals i identitaris i font d'innovacions i de tecnologia.

En aquest joc, el ferrocarril constituïa un important vector d'activitat econòmica perquè, com es demostrava en la línia del Gotthard, la modernitat aliada amb la tradició acreditaven una imatge paisatgística que alimentava de manera generosa el creixement de la indústria turística. El ferrocarril i la muntanya esdevenien definitivament un negoci de característiques

alpines. Perquè el tren feia present al viatger el que fins llavors només era un ideal: la contemplació del paisatge muntanyenc com un quadre, assegut confortablement, resguardat i a l'abric de qualsevol imprevist. Al mateix temps, la fugacitat del moment que es derivava de la velocitat del comboi feia possible que la voluptuositat de la descripció romàntica es mantingués incorruptible, perquè l'experiència de la muntanya consistia en una visió panoràmica des de la finestra del compartiment, sense que fos necessari un contacte físic o un veritable coneixement del territori per gaudir-lo.

L'aparició del terme *turisme* a principis del segle XIX, que es destil·lava d'una estètica i pràctica del viatge, reflectia la institucionalització social de viatjar d'un lloc a un altre a la recerca de la cultura i el plaer. Quan el desenvolupament tecnològic va transformar la naturalesa del treball, van créixer els mercats i van disminuir les distàncies geogràfiques. El turisme va aparèixer com un més dels passatemps per a les elits, que establien un nou cànon d'atraccions escèniques i culturals, en les quals hi tenia un lloc decisiu el paisatge, que resultava accessible mitjançant una xarxa de transports en expansió.³

La mercantilització del paisatge va significar la propagació d'uns valors nacionals —del mite cívic de Suïssa— i la capacitat de fer-ne la pedra angular de l'economia. En aquest sentit, el model alpí va circular ràpidament per tot el món i a la vegada va proporcionar representacions i pràctiques que eren prou flexibles per satisfer les necessitats *alpines* de cada regió, fins al punt que va definir un tipus específic de turisme que incloïa una àmplia gamma d'activitats adients als entorns de muntanya, com ara clubs d'escalada, muntanyisme i esquí alpí, als quals els era indiferent la localització específica de l'activitat perquè les aplegava un imaginari cívic que les homologava.⁴

Unes muntanyes a les quals, fins l'esclat de la Primera Guerra Mundial, el turisme *alpí* hi accediria majoritàriament a través del tren. Per aquest motiu, en les principals serralades europees i americanes, en contacte amb les noves grans línies de ferrocarrils, van tenir lloc tot d'iniciatives que es formulaven com una extrapolació de l'experiència suïssa, amb la intenció de repetir-ne l'èxit econòmic, tot i que no resultava fàcil, com afirmaven els observadors contemporanis del fenomen, escatir-ne la realitat de la ficció en els comptes de resultats de les companyies.⁵ Al cor de la matriu, només

a la regió de la Jungfrau es van presentar setanta-tres projectes de ferrocarrils de muntanya, entre 1870 i 1914, dels quals quaranta-vuit van rebre l'aprovació administrativa. En la regió de l'Oberland Bernois la construcció del ferrocarril de muntanya, que havia estat concebut com un servei a la comunitat, va dur associada una alça de preus del sòl i la seva reorientació al turisme, després que en el primer any transportés 131.000 passatgers i que els representants de les comunitats locals es resistissin a l'aturada hivernal prevista per la companyia.

L'alienació del paisatge per a la seva reconstrucció com a producte es va teixir des de les nombrosíssimes guies il·lustrades, que defugien la fotografia i preferien els gravats per tal de mostrar només els elements o les parts del paisatge que es consideraven adients als valors del nou producte, amagant, sovint, les ferides que la construcció de les línies ferroviàries havia infligit al territori o les xacres pròpies d'uns espais que havien perdut la preponderància social i econòmica en favor de les terres baixes i les ciutats.⁶ Una pràctica que també va arribar al nostre país i de la qual és bona prova l'àlbum per fascicles *La Suïza*, del viatger Lluís de P. Ramon, editat el 1895 a Barcelona, que anunciava que el text s'acompanyava de set-cents vuitanta-dos gravats, entre els quals hi havia els del paisatge al voltant del túnel del ferrocarril del Sant Gotthard i el del ferrocarril de cremallera del Rigi.

Però la matriu presentava clarobscur. Un gran nombre de projectes no es van arribar a dur a terme perquè els promotors no van aconseguir el capital necessari per al finançament de les obres de construcció. D'altra banda, els moviments especulatius de tota mena a què s'associava la construcció d'aquests ferrocarrils va provocar la reacció d'algunes comunitats, que van oposar-se a la realització de projectes perquè consideraven que pervertien els valors tradicionals de la regió. Llavors, es va servir un conflicte d'interessos entre els que pretenien preservar la puresa dels cims i els que expressaven les seves simpaties per les noves formes d'aprofitament del territori. Entre els que hi van prendre part hi havia el Swiss Alpin Club (SAC), en temps de la construcció febrils de ferrocarrils a la Jungfrau, el 1889, que va manifestar-se de manera ambigua, la qual cosa reflectia les tensions del col·lectiu. Així, tot i que molts membres van veure en perill la naturalesa intacta dels alts Alps i volien posar fre al turisme de massa emergent, la direcció del SAC va afirmar que els alpinistes no eren els únics amb el dret de caminar

pels cims i que calia fer els Alps accessibles a les persones que «no disposin de les característiques físiques dels membres del nostre Club Alpí».⁷

Les tensions devien manifestar-se arreu on el binomi tren de muntanya i turisme, i les transformacions associades, feien la seva aparició. D'una banda, perquè calia que el model encaixés en les necessitats *alpines* de cada regió, però també perquè en cada cas devia haver de vèncer les resistències dels que s'adonaven que no tot eren beneficis en el nou model d'explotació del territori. Quan el procés dialèctic es va establir, en la major part dels casos es va decantar del costat dels defensors dels ferrocarrils de muntanya i de la mercantilització del paisatge. No endebades, els números semblaven favorables i el nombre de turistes creixia de manera regular i sòlida. Tanmateix, amb l'esclat de la Primera Guerra Mundial el turisme es va esfumar, la qual cosa va posar en grans dificultats les joves societats mercantils amb interessos diversos en els ferrocarrils, en els hotels, en els restaurants o en el foment immobiliari, i que a causa del volum ingent de les inversions que havien dut a terme als cims de les muntanyes requerien uns ingressos sostinguts i uns períodes d'amortització molt llargs. Abans, però, el 1877, la notícia del model suís d'indústria dels forasters havia arribat a Catalunya i es va voler aplicar a la muntanya de Montserrat.

LA MUNTANYA, LA NOSTRA PÀTRIA

La burgesia catalana de mitjan segle XIX havia definit la relació amb el passat a partir dels neguits del seu present. Les lluites civils havien marcat profundament la classe dirigent, que va voler construir una cultura que li servís per estabilitzar i consolidar la posició obtinguda amb gran esforç. El mecanisme triat va consistir en la invenció de la tradició. Víctor Balaguer va proporcionar-los el que necessitaven: una narració flexible i sintètica que va fonamentar la historiografia nacional, quan va justificar la unió dels dos rivals tradicionals, els carlins i els liberals, per a l'infantament del catalanisme.⁸ La recuperació de la tradició —d'una tradició que habitava en el passat medieval de Catalunya, la *invenció* de Víctor Balaguer— definiria des de llavors la pràctica artística, literària i de les ciències socials, la qual cosa tindria innegables repercussions polítiques. El resultat va ser una regionalització progressiva i sense marxa enrere de la literatura, les humanitats i les ci-

ències socials, a Catalunya, que va apartar-la de la cultura liberal espanyola. La catalanitat va transformar-se en un patriotisme regional de nou encuny que va acabar per impregnar les classes mitjanes urbanes i, fins i tot, alguns sectors de les classes populars. El petit grup promotor, la burgesia, retornaria a les classes mitjanes i populars uns aspectes prèviament seleccionats de la terra que habitava.⁹ L'operació perseguia sostreure'ls de la possibilitat que fossin fagocitats per l'altre grup que construïa els seus símbols sobre el mateix espai, els del patriotisme espanyol.

La selecció va operar-se en la Renaixença. La poesia ruralista de la Renaixença va cantar el paisatge i la seva gent. Va fondre la tradició en el territori. Un bon nombre d'escriptors van conrear-ne la fórmula. La societat burgesa catalana va donar-la per bona. La figura de Jacint Verdaguer Santaló destaca inequívocament. La poesia de Verdaguer va sublimar els valors tradicionals de la muntanya, va poblar-la de records de joventut, de jocs, de cançons i de costums. En la ciutat hi va fer viure els valors impersonals del capitalisme industrial. Per al poeta, Barcelona era Babilònia.¹⁰

Verdaguer s'havia educat a la ciutat de Vic. Hi havia qui la considerava la capital de la muntanya. Però també gaudia de sòlides connexions polítiques i culturals a Barcelona. L'ambivalència de l'escriptor va fer que els valors muntanyesos que impregnaven la seva poesia fossin assumits per la burgesia urbana. Van esdevenir el fonament d'una moral que va ser projectada sobre tot Catalunya.¹¹ Va ser aquesta burgesia urbana la que va considerar les muntanyes el bressol de la seva pròpia tradició, estenent-les, idealment, a tot el territori i esborrant qualsevol altre paisatge.¹² Les muntanyes van ser associades a uns valors simbòlics que abans no tenien o que eren considerats de manera molt diferent. La Renaixença explotaria aquests valors i els situarà a la vora del ruralisme geòrgic. El procés s'emfasitzarà durant el Noucentisme, un moviment elitista que Joan Lluís Marfany ha definit com «de terratinents pròspers, paternalistes i carques».¹³

Però quan la muntanya va voler conquerir *Babilònia*, la ciutat se li va enfilar amb la intenció de transformar-la. El coneixement que es tenia a Barcelona de la indústria dels forasters, des de finals de la dècada dels anys setanta del segle XIX, que se sabia que creava riquesa perquè era al mateix temps un model estètic i econòmic fonamentat en un altre mite cívic, el suís, oferia a la burgesia catalana la possibilitat de fer rendible una cons-

trucció simbòlica, la Muntanya, que fins aleshores només havia viscut en la literatura. L'encaix de Montserrat en la construcció simbòlica tindria una importància cabdal. Joan Maragall va expressar-ho ben clarament:

La imagen [de la muntanya de Montserrat] va penetrando, penetrando el alma del pueblo, grabándose en ella, enlazándose con su historia, con sus costumbres, con sus glorias y sus desastres, con los campos redimidos de la sequía, con la tribulación de cada familia, con el nombre querido de los hijos; y la imagen reina en los corazones, y su montaña reina en las tierras, y en las visiones de los mares lejanos, y al fin montaña y tierra, imagen y alma popular, vienen a formar una sublime amalgama, una sola cosa, un espíritu grande.¹⁴

La focalització en un paisatge concret, el seu aprofitament per a la preservació de la tradició de la nació i la identitat, va trobar una palanca en les commemoracions religioses. El fenomen tenia lloc arreu d'Europa. Els seglars catòlics havien pres un paper determinant en la revitalització de les devocions populars. Les vivien des de la quotidianitat de les creences i els ritus, dels símbols i de les festes del poble cristià, en definitiva, des de les tradicions.¹⁵ El grup va saber treure partit dels recursos moderns per a la mobilització. Van accedir als mitjans de comunicació, van fomentar l'extensió de l'educació, les grans manifestacions i els massius pelegrinatges o la significació de la dona. La seva intervenció va resultar decisiva en un moment en què l'Església es ressituaava enfront del poder polític institucional.¹⁶

El catalanisme polític conservador no va renunciar mai a inserir el catolicisme a la vida pública. El catolicisme catalanista va cristianitzar aquelles estructures des de dins, amb independència de les declaracions i els gestos confessionals. Va intuir el que seria després una constant en l'acció dels catòlics espanyols.¹⁷ El fet va comportar que La Lliga Regionalista actués com un moviment catòlic i que alguns dels seus membres formessin part rellevant entre els propagandistes del catolicisme social. El catolicisme social havia estat formulat durant els darrers anys del segle XIX per respondre a les turbulències socials del moment. A Espanya va viure el seu màxim apogeu entre la finalització de la Primera Guerra Mundial i la Guerra Civil de 1936-1939. El moviment va suposar un salt de la mentalitat caritativa-benèfica del catolicisme a una de social.¹⁸ El que anomenava *la qüestió social* va ser plantejada com a factor de modernització, però també com a objectiu

principal d'una política contra el liberalisme progressista. L'estratègia va fonamentar-se en la necessitat de la classe burgesa d'una massa treballadora dòcil i allunyada de la radicalitat subversiva. Els canvis profunds que havia dut associada la segona revolució industrial, en els darrers anys del segle XIX, va fer que la burgesia tanqués files al voltant de la defensa de l'ordre i la propietat. El grup va conservar els mateixos espais socials i privilegis tot i les rivalitats internes derivades de la diversificació dels negocis.¹⁹

Però l'estratègia va mostrar serioses limitacions. El catolicisme social a Catalunya no va presentar una homogeneïtat de conjunt, sinó que les formulacions doctrinals que van elaborar els seus ideòlegs més rellevants contenien diferències molt notables. Perquè, no era el mateix un catòlic social eclesiàstic que un catòlic social empresari.²⁰ Una dualitat que va tenir conseqüències decisives en el cas que estudiem, el de l'intent d'instrumentalització de Montserrat, i més endavant, de Núria, en què coincidien els interessos econòmics i els morals.

Els seglars catòlics catalans van formalitzar la seva adscripció a la modernitat quan es van fer presents en l'escenari de la comunicació en llengua catalana —un element d'impacte transcendent en una societat de massa— amb la publicació de *La Veu de Catalunya* (1891), *El Poble Català* (1904) o *Patufet* (1904), que van assolir uns índexs de distribució remarcables. Encara una altra mostra del vigor i amplitud de la voluntat de fer-se omnipresents va ser la fundació, el 1913, del Foment de la Pietat Catalana amb la finalitat de fer edicions de llibres religiosos per al poble, que fins al 1936 va distribuir més de cinc milions d'exemplars de les seves publicacions.²¹ Una mica abans, el 1920, Josep M. Folch i Torres havia promogut els agrupaments infantils dels Pomells de Joventut, amb una triple característica moral, patriòtica i cristiana, que sumarien cinquanta mil afiliats. Indissociable dels fenòmens que esmentem, cal situar la publicació el 1906 de *La nacionalitat catalana*, escrita per Enric Prat de la Riba, que va prendre cos en la direcció política de la Lliga Regionalista i de la Mancomunitat de Catalunya. Un procés, el de la recerca d'una via moderna per a la tradició, en el qual va tenir un paper fonamental el primer excursionisme, el motiu pel qual el bisbe d'Urgell Joan Benlloch va triar el 1916 la seu del Centre Excursionista de Catalunya (CEC) per a la presentació d'un projecte d'engrandiment del santuari de Núria.

El primer excursionisme va actuar de transmissor necessari entre la construcció simbòlica i la material de les muntanyes de Catalunya. Els excursionistes —citem alguns dels seus precursors, Ramon Arabia, Francesc Maspons Labrós, Jaume Massó Torrents o Cèsar August Torras— donaven gruix al grup dels burgesos catòlics seglars que perseguïen la revitalització de la tradició cristiana. Uns homes que van anar a la muntanya per satisfer la imatge que s'havien format a partir de les visions literàries de la Renaixença. Aquell excursionisme va actuar de propagador dels interessos de la burgesia, va fomentar l'arrelament del nacionalisme, la integració dominical de les classes socials i la promoció d'activitats d'esbarjo, equilibradores en relació amb el món del treball.²² En conseqüència, els primers excursionistes van associar les muntanyes al que havien après de la literatura burgesa catalana, la que havia fixat la mirada en la tradició medieval, en Verdaguer, en Maragall, els que havien cantat que eren el bressol de la pàtria. Era per les virtuts primigènies que els havien atribuït els poetes que adquirien la potència regeneradora, la capacitat de fer tornar a l'ordre moral de la doctrina cristiana les masses *engolfades* de les ciutats.

Però en el seu caminar els excursionistes van arribar a diferents cruïlles. Una els obligava a triar la muntanya que volien. Perquè la muntanya podia esdevenir una institució moral i podia transformar-se, també, en un negoci turístic. És a dir, que de resultes de les virtuts simbòliques que li havien estat atribuïdes incorporés les vies de comunicació de massa —carreteres, ferrocarrils i funiculars— i els imprescindibles espais arquitectònics d'acollida —refugis, hostatgeries o hotels— de la dimensió suficient perquè satisfessin les necessitats dels que els demandaven. El model suís d'indústria dels forasters els picava l'ullet.

L'agost del 1879 Ramon Arabia Solanas havia acudit en nom de l'Associació d'Excursions Catalana a la primera trobada internacional de Clubs Alpins que havia tingut lloc a Ginebra. En aquella ocasió els Alps apareixien davant els congressistes com un lloc de comunió internacional. La bellesa de les muntanyes no oferia discussió. Però per a la seva conquesta calia resoldre alguns aspectes relacionats amb la intendència. Així va anar que el temps de les reunions el va consumir les discussions sobre la forma i el fons dels establiments que els havien d'hostatjar i les fórmules per negociar els descomptes que els havien de fer les companyies de ferrocarrils.²³

Dos anys més tard, Francesc Maspons Labrós i Cèsar August Torras van assistir a diferents reunions de la secció rossellonesa del Club Alpin Français (CAF). La secció s'havia fragmentat de bon començament entre els que volien salvaguardar intactes els valors simbòlics de la muntanya, en aquell cas, els del Canigó, i els que volien aprofitar-los per a l'expressió de la vida mundana.²⁴ No era una polèmica nova. Hem vist que havia obligat el Swiss Alpin Club (SAC) a prendre una posició quan la construcció de ferrocarrils a la Vall de la Jungfrau va arribar al seu clímax i obria els Alps als especuladors de tota mena que pretenien satisfer les ànsies dels visitants quan hi volien accedir per admirar-los i redimir-s'hi. Per tant, va ser la tensió dialèctica pel doble aprofitament —simbòlic i material— el que explica la fragmentació que també a Barcelona va patir l'excursionisme en aquells anys. Com a resultat, l'Associació d'Excursions Catalana s'escindiria i en sorgiria l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Sabem que el republicà Valentí Almirall havia conferenciat el 1881 en La Catalana sobre la idoneïtat d'aplicar el model suís d'indústria dels forasters a Catalunya i la seva necessària relació amb la renovació de la tradició local. La intervenció d'Almirall evidenciava que l'aprofitament de la muntanya no era políticament ni econòmicament neutre. Aquest era el dilema dels excursionistes en aquells anys, el de la mercantilització del símbol i la tria del model de transformació que calia aplicar. Quan el 1891 els excursionistes catalans es tornarien a trobar per donar lloc al Centre Excursionista de Catalunya (CEC) ho farien perquè havien descobert que la doble explotació de la muntanya no la perjudicava ni els perjudicava a ells, sinó que n'afavoria la transmissió dels valors que li havien estat assignats per la Renaixença, el del bressol de la tradició catalana, i eixamplava el nombre de persones disposades a creure en el relat. També, perquè l'Església i la burgesia conservadora s'havien trobat mútuament per dirigir l'acció transformadora, deixant fora de joc uns altres actors polítics —Valentí Almirall i els seus seguidors—, que descobrirem més endavant que voldran recuperar la iniciativa en els anys de la II República.

Dèiem que els elements directors de l'excursionisme finisecular provenien de les files de la burgesia conservadora, dels seglars catòlics que havien treballat per encarrilar les funcions de l'Església en el règim liberal de la Restauració. No en van tenir prou d'encantar-se amb el paisatge natural.

També van comunicar a les ciutats la presència a les muntanyes d'una arquitectura religiosa —l'evidència material d'una tradició immemorial que Almirall hauria volgut escombrar— que havia de provocar en tots els que la contemplessin el que havia anunciat Alois Riegl per a l'obra d'art, que «el momento no se convierta nunca en pasado, de que se mantenga siempre presente y vivo en la conciencia de la posteridad».²⁵ Perquè la continuïtat temporal dels edificis religiosos, en el cas català, els de la muntanya, ho era també la dels seus valors ideològics en una interpretació subjectiva que es duïa a terme en el present més immediat, la qual cosa n'afavoria la instrumentalització i satisfia l'objectiu de la concòrdia catòlic-burguesa que n'havia prefigurats els valors.²⁶ Conseqüentment, l'arquitecte Josep Ràfols va afirmar que els temps del primer excursionisme havien estat de «renovación y ensueño», perquè acomplien la missió que s'havien imposat de divulgar els paisatges de la muntanya que ells consideraven sublimes, en els quals hi trobaven les arquitectures religioses que «a tales paisajes enlazan con los hombres, que de su aire, de sus frutos y de su luz alientan».²⁷ Eren aquests edificis, estudiadament triats i reformats —o més ben dit, reconstruïts i reinterpretats— els que Ràfols considerava que enllaçaven els homes i el paisatge.

La presència de l'arquitectura religiosa tenia una importància de primer ordre en la construcció simbòlica i material de les muntanyes.²⁸ L'anticlerical *La Esquella de la Torratxa* ens proporciona una síntesi molt eloqüent de la relació de l'arquitectura cristiana i la muntanya. Més ben dit, de les conseqüències de la seva absència:

¡Oh! Si tot estés a punt de solfa! Si a Santa Fe hi hagués, com deuria haberhi un poble de torres, cases de recreo y establiments públichs!.. Llavors l'estància allí seria una delícia, y a Espanya y fora d'Espanya podria haverhi alguna cosa semblant, però no superior. Un meu company d'excursió'm feya notar que això no succehiria fins y a tant que s'hi instal·lés un santuari que fes la competència a Montserrat y a Lourdes. —Desenganya't, me deya y crech que tenia rahó: aquí a Espanya encare som aixís. Avuy algu puja a Santa Fe perquè hi ha una ermita; sense l'ermita això seria un desert. No ho duptis.

Un corrent de pensament que faria puntualitzar Anselm M. Albareda, en la seva *Història de Montserrat*: «poseu aquest Santuari amb el mateix Mo-

nestir, la mateixa Imatge, els mateixos miracles en un pla, i la seva història canviarà essencialment».²⁹ No era només que en la muntanya hi trobessin aquells homes l'arquitectura, sinó que la veien, la muntanya mateixa, a partir d'un filtre arquitectònic. Era així perquè només començar el segle XIX va aplicar-se una concepció museològica de la naturalesa que classificava els monuments i els espais naturals a partir dels models dels monuments arquitectònics, en consonància amb el cànon del patrimoni històric i de la protecció de la riquesa artística.³⁰ Era un fet que observaven amb claredat en el viatgers del *Grand Tour*, els primers turistes, quan abans d'emprendre el viatge llegien el *Manuel du voyageur en Suisse*, de Johann Gottfried Ebel, i l'assimilació que feia dels Alps a les ruïnes clàssiques.³¹ A Catalunya Montserrat era percebuda com la més arquitectònica de totes les muntanyes: el passat, el present i el futur s'hi trobaven emmotllats com en l'afirmació de Riegl. Va ser aquesta característica la que va cridar l'atenció de Joaquim Carrera Sairol el 1877 quan va pensar a construir-hi el ferrocarril cremallera de Montserrat i cridaria, el 1917, tota una nova generació per completar la conquesta mecànica dels cims a Núria.

Durant els primers decennis del segle XX, el pragmatisme de l'abat de Montserrat, Antoni M. Marcet Poal va prendre una significació especial en la construcció del Montserrat modern. Un dels moments culminants de l'abadiat de Marcet va tenir lloc en la celebració del Primer Congrés d'Art Cristià a Catalunya, al qual va seguir el Congrés Litúrgic de Montserrat, el 1915, «com a medi poderosíssim de fomentar i desenrotllar el moviment litúrgic, el moviment de retorn a les pràctiques tradicionals de la pietat cristiana».³² Amb l'acció d'homes com Josep Torras i Bages i l'abat Marcet l'Església del país va voler esdevenir l'eix vertebrador de la tradició catalana en el qual la nacionalitat constituïa el pal de paller. Per aprofundir en la filiació que imperava entre els directors del moviment de renovació només cal llegir un fragment del discurs que Marcet va adreçar als fidels el 14 de setembre de 1913, durant el Dia de la Fe:

Per això bé fan, i fan Pàtria, els qui conreen l'Història catalana i treballen per a la conservació del Dret català; bé fan i fan Pàtria, els qui en l'estudi i l'actuació de les Belles Arts no s'accontenten de produccions exòtiques, sinó que manifesten llur patriòtic enginy, fent reflorir amb sa natural florescència el vell arbre de la Pàtria; bé fan, i fan Pàtria, els qui lluiten per a conservar i purificar nostre viril llenguatge [...]; però molt més bé fan

i més que tots fan Pàtria els qui procuren ans que tot i sobre tot que la nostra terra perseveri, com ha sigut sempre, eminentment cristiana; perquè encara que l'artista, l'historiador, el legislador, l'arqueòleg, l'erudit i l'excursionista treballen pel bé de la Pàtria, és en lo que en podríem dir l'element variable i transitori, en les formes externes i visibles, en les tradicions que diríem del cos venerable de la Pàtria; més els qui es preocupen de fer a Catalunya més sòlidament cristiana, aquests treballen en l'element essencial i permanent, en lo que podríem anomenar la substància, en les tradicions que constitueixen la mateixa ànima de la Pàtria.³³

No va ser només Marçet el que defensaria el paper de l'Església en la construcció de la nacionalitat catalana. Els caputxins, a través del pare Miquel d'Esplugues, van exercir el mestratge en l'art de relacionar la pàtria catalana i la religió catòlica, que consideraven essencialment lligades com el cos a l'ànima.³⁴ Perquè, en definitiva, la muntanya simbòlica i geogràfica havia d'exercir de palanca per a la reconquesta espiritual de la societat quan l'Església va haver acceptat que no podia presentar una oposició frontal a l'avenç del liberalisme en les institucions de l'Estat, i al fet que, aquest Estat, a través de la burgesia que el dirigia, la cercava així mateix perquè l'ajudés a posar un fre al trànsit que àmplies capes de les classes treballadores urbanes feien cap al socialisme i l'anarquisme. Tot plegat, amb el benentès que, a Catalunya, la participació d'eclesiàstics en la Renaixença, de Josep Torras i Bages o de Jacint Verdaguer, entre d'altres, que havien contribuït amb la seva acció doctrinal i literària a la construcció simbòlic-identitària de la catalanitat cristiana, amb l'ajut inestimable del primer excursionisme, havia resultat en una concòrdia catòlic-burgesa veritablement reeixida que proporcionava diners, als uns, i legitimitat, als altres.

En conseqüència, perquè a Montserrat s'hi congriaven tots els efectes que l'abat Marçet associava a *fer Pàtria*, que coincidien amb els que propugnaven uns altres ordes religiosos en complicitat amb la burgesia, que maldava per reeixir en la construcció política i cultural de la nacionalitat catalana, resultava gairebé obvi que la *construcció* d'unes rèpliques del monestir de la muntanya constituïa també, i naturalment, fer més pàtria. Unes rèpliques que resultaven vàlides i assumibles al catolicisme popular perquè per això la Renaixença, primer, i el Noucentisme, llavors, vinculaven la pàtria a la terra, a elements paisatgístics i determinats d'una terra concreta, a la muntanya. Una idea que no era pas nova, però que la ideologia catalanista havia

fomentat en l'avantsala de la seva mitificació. En aquests anys, les societats sorgides de la Renaixença coneixeran i reconeixeran unes altres muntanyes més enllà de Montserrat. Visitaran el Puigmal, el Canigó, Núria, el Puigsacalm o els Encantats.³⁵ La mitificació va fer l'efecte. El folklorista Rossend Serra Pagès, després d'una excursió a Núria per Sant Gil, el 1908, va escriure que «els pastors modernistes constitueixen una nota discordant en aquestos llocs que proclamen en alta veu la pàtria i la fe catalanes».³⁶

Tanmateix, les formulacions exposades van arrossegar les contradiccions d'una mirada *paternalista i carca* dels problemes als quals es volien enfrontar i resoldre, especialment el de la *qüestió social*, que hauria de ser un dels objectius prioritaris del catolicisme social. A l'assumpció d'aquests ingredients hi contribuiria plenament l'Església catòlica quan, esbravats els conflictes interns que presentarem tot seguit com a frens de la materialització de l'aplicació del model suís d'indústria dels forasters per a un Montserrat de massa, va posar-se al servei de la legitimitat del règim liberal i va trobar el seu lloc en la nova sociabilitat burgesa i en la seva especificitat catalana. Montserrat, que Víctor Balaguer havia ofert com a símbol de l'adhesió regional a la construcció de l'Estat liberal espanyol, va mudar, en mans del catalanisme catòlic i conservador, desenganyat d'un projecte regeneracionista exsangüe, en el símbol exclusiu d'una identitat particularista i, a través de la transformació material del lloc, en una demostració de la superioritat moral del grup que la promovia.

En aquest escenari dinàmic, Núria, el segon santuari marià de Catalunya, resultava amb el nou segle, als ulls del catolicisme social, un instrument francament a l'abast de les possibilitats locals per construir una Catalunya encara més sòlidament cristiana. Perquè semblantment que a Montserrat, a Núria s'hi emmotllaven a la perfecció els generadors de l'*element visible* que havia preconitzat Marçet en el discurs del Dia de la Fe, dels artistes als excursionistes, i naturalment l'antiquíssim santuari pirinenc era part consubstancial de les tradicions catalanes. Un Núria que també podria ser indestruïble de Barcelona, d'Igualada, de Manresa, de Sabadell, de Terrassa. Una relació dialèctica, la de les muntanyes i les ciutats, que ja havia expressat el 1901 Jacint Verdaguer quan havia escrit, al poema *La veu del Montseny*,

[...] la gent davalla d'aquelles cimes
ara s'engolfa en la ciutat ja plena.³⁷